

Gelijke kansen voor iedereen?

Aspecten van sociale mobiliteit in het klassieke Athene

MARLOES DEENE

Aan het begin van de 4de eeuw v.C. leefde in Athene een vrij bijzondere figuur; een man die ons bekend is uit verschillende bronnen, onder meer uit de redevoeringen van Demosthenes en Isokrates, Pasion genaamd. Pasion was een slaaf van vermoedelijk Phoenicische oorsprong die in de vroege 4de eeuw v.C. tewerkgesteld was in de firma van zijn twee Atheense meesters, Antisthenes en Archestratos (Dem. 36.43). Deze Atheners baatten samen een bank/geldwisselkantoor uit in Piraeus, de haven van het antieke Athene. Doorheen de jaren werkte Pasion zich op als manager van deze bank (Isokr. 17 *passim*), en werd hij, hoewel hij nog steeds een slaaf was, hun belangrijkste vertrouweling. In ruil voor zijn jarenlange trouwe diensten werd Pasion door hen vrijgelaten, waarna hij de bank overnam en hiermee grote winsten boekte. Hij startte ook een schildenmakersbedrijf, dat zodanig succesvol was dat hij volgens de bronnen op het moment dat hij stierf over een fortuin beschikte van ongeveer 70 talenten – wat hem naar onze normen zeer fortuinlijk maakte (Davies 1971: 428-429; Trevett 1992: 1-2).

Met dit geld verrichtte Pasion een reeks weldaden ten opzichte van de Atheense *polis* (stadstaat). Zo schonk hij Athene onder meer 1000 schilden en nam hij op vrijwillige basis de rol van *trierarchos* op zich, die erin bestond dat hij op eigen kosten een trireme of oorlogsschip diende uit te rusten en de bemanning van dit schip diende te onderhouden en uit te betalen. Als dank voor deze en andere weldaden ([Dem.] 59.2) verkreeg Pasion uiteindelijk het Atheense burgerrecht (Osborne 1981-1983: II.47-9). Dit is een zeer bijzonder gegeven, aangezien het Atheense burgerschap sedert 451/0 v.C. normaal gezien slechts verworven kon worden indien men afstamde van een Atheense vader en een Atheense moeder. In tegenstelling tot de Romeinen hadden de Atheners niet de gewoonte vreemdelingen, laat staan voormalige slaven, het Atheense burgerrecht te verlenen, tenzij in heel uitzonderlijke gevallen en als beloning voor bewezen diensten aan de *demos* (volk), zoals ook hier het geval was (Gauthier 1974: 207-215; Sinclair

1988: 24-27).¹ Vanaf het moment dat Pasion het Atheense burgerschap verkreeg, maakte hij ook gebruik van de rechten die met deze juridische status gepaard gingen. Hij investeerde in onroerend goed, een recht voorbehouden voor burgers, en leidde gedurende vele jaren het leven van een grootgrondbezitter. Hoewel hij niet persoonlijk politiek actief was, had hij nauwe contacten met leden van de politieke elite en met belangrijke Atheense publieke figuren (Trevett 1992; Deene 2011).

Kortom, Pasion's levensverhaal gedurende zijn tijd in Athene was er één van toenemende rijkdom en succes. Hij slaagde er als gewezen slaaf in om in de loop der jaren een geprivilegieerde juridische status én een aanzienlijke socio-economische positie te verwerven binnen de Atheense samenleving.² Hij vormt een opmerkelijk voorbeeld van sociale mobiliteit, dat in sterk contrast staat met de eerder traditionele visie op de aard en openheid van premoderne samenlevingen. Sociale mobiliteit wordt immers vaak gezien als bij uitstek een kenmerk van de moderne westerse, meritocratische maatschappij. De toename ervan wordt in het onderzoek traditioneel als karakteristiek voor het moderniserings- en het industrialisatieproces beschouwd. Premoderne samenlevingen, zoals deze van het oude Athene, worden daarentegen vaak getypeerd als statisch, hiërarchisch en gesloten. Deze visie, duidelijk een erfenis van de zogenaamde *founding fathers* van de sociale wetenschappen (o.m. Smith, Marx, Weber en Durkheim), werd de laatste decennia sterk bekritiseerd door historici die de feitelijkheid en het belang van sociale mobiliteit in de pre-industriële maatschappij trachtten aan te tonen.³ Ook historici van de oudheid, in het bijzonder historici van het oude Rome, hebben de laatste decennia uitgebreid onderzoek verricht naar sociale mobiliteit.⁴ Voor het klassieke Athene was dit veel minder het geval: de tot nog toe gepubliceerde studies naar sociale mobiliteit in het oude Griekenland richten zich in hoofdzaak op het preklassieke tijdperk (Melas 1991; Figueira 1995; Van Wees 2000) of op andere *poleis* (Hodkinson 1992; 2000). Sociale mobiliteit in Athene was in het verleden vaak slechts terloops of toevallig het onderwerp van gepubliceerd onderzoek, zoals bijvoorbeeld in Davies' werk over rijkdom

¹ Voor naturalisatie in het klassieke Athene, zie Osborne (1981-1983) en Deene (2011).

² Zoals opgemerkt door Whitehead (1977: 114-116), werden vrijgelatenen – hoewel zij dezelfde juridische status hadden als andere 'metoiken', vermoedelijk beschouwd als een aparte sociale groep. Voor de opmerkelijke visie dat vrijgelatenen (*apeleutheroi*), net zoals *nothoi* ('bastaarden') niet alleen een aparte sociale maar ook juridische groep vormden in de Atheense samenleving, hierbij suggererend dat vrijgelatenen niet tot de groep van metoiken behoorden, zie Bearzot (2005: 77-92) en Dimopoulou-Piliouni (2008: 27-50).

³ Voor en bespreking van recente historische studies van sociale mobiliteit, zie Lynch (1998), Leeuwen (2009) en Leeuwen & Maas (2010).

⁴ Voor een overzicht van de belangrijkste onderzoeken, zie Deene (2014: 153, n.6).

en sociale positie (Davies 1981), en in Milletts onderzoek naar lenen en ontlenen (Millet 1991), dat onder meer focust op de verarming van geprivilegieerde Atheense families.⁵

Deze lacune in het onderzoek is voor een groot stuk toe te schrijven aan het feit dat de belangrijkste scholen binnen de Griekse sociale en economische geschiedenis, ondanks hun vele onenigheden, lange tijd verenigd waren in hun overtuiging dat de Atheense samenleving in essentie sociaal statisch was, en dat opvallende voorbeelden van sociale mobiliteit, zoals het voorbeeld van Pasion, uitzonderingen of zelfs pure fictie waren. Klassiek Athene werd, vanwege zijn democratische karakter, vaak beschouwd als bij uitstek egalitair, en dus als gekenmerkt door een (relatieve) afwezigheid van sociale mobiliteit binnen het Atheense burgerkorps. Maar doordat deze democratie zich beperkte tot de mannelijke burgers en doordat het Atheense burgerschap slechts bij wijze van uitzondering aan vreemdelingen werd toegekend, werd de Atheense samenleving anderzijds vaak beschouwd als rigide, en dus eveneens gekenmerkt door een (relatieve) afwezigheid van sociale mobiliteit binnen de groep van niet-burgers die in de *polis* woonden.

In deze bijdrage zal het traditionele 'statische model' van de sociale structuur in het democratische Athene aan de hand van verschillende aspecten van sociale mobiliteit onder de loep worden genomen, om ten slotte te eindigen in de formulering van een nieuw, dynamischer interpretatiemodel van de sociaaleconomische situatie in het klassieke Athene.

Sociale mobiliteit: een multidimensionaal fenomeen

In de *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences*, één van de standaard naslagwerken binnen de sociale wetenschappen, wordt sociale mobiliteit gedefinieerd als “*the movement in time of social units between different positions in the system of social stratification of a society*” (Müller 2001: 9918). Deze *social units* of sociale eenheden zijn gewoonlijk individuen, maar kunnen uiteraard ook groepen zijn, zoals families, bloedverwantschapsseenheden, enz. Maar wat wordt nu precies onder *social stratification* verstaan? Hoewel het begrip *stratification system* in dezelfde encyclopedie beschreven wordt als “*the complex of social institutions that generate observed inequalities*” (Grusky 2001: 14443), hebben heel wat sociologen deze term in het verleden geïnterpreteerd als een hiërarchisch geheel van louter socio-economische lagen. Vanuit de veronderstelling dat

⁵ Fisher (1988, 2000) zijn opvallende uitzonderingen.

het sociaal prestige van een individu grotendeels bepaald wordt door zijn beroepsinkomen, heeft het moderne onderzoek naar sociale stratificatie zich geregeld beperkt tot het onderzoek naar stratificatie binnen de arbeidsmarkt. Dit is opvallend, aangezien sommige onderzoekers al in de vroegste jaren van de sociologische wetenschap voor een multidimensionale benadering van sociale stratificatie pleitten. Max Weber, bijvoorbeeld, deed dit al in het eerste en derde deel van zijn *Wirtschaft und Gesellschaft* (Weber e.a. 1968).

Het is duidelijk dat vooral voor de studie van sociale mobiliteit, met in het bijzonder de historische studie van sociale mobiliteit, een multidimensionale interpretatie van stratificatie van groot belang is. In vele historische maatschappijen bestond er immers een ongelijke graad van mobiliteit tussen de verschillende dimensies van stratificatie, wat kon leiden tot een matige tot grote graad van statusinconsistentie. Dit was ook het geval in het klassieke Athene, waar de sociale status van individuen die tot de Atheense samenleving behoorden, bepaald werd door verschillende criteria. Zo weten we dat het familiebezit van de redenaar Lysias vóór 404 v.C. ongeveer 70 talenten waard was, wat hem de reputatie gaf de rijkste metoik in Athene te zijn op dat moment (P. Oxy. XIII, 1606, lijn 30, 153-155). Met dit vermogen betaalde hij losgeld en oorlogsbelastingen, schonk hij het Atheense volk in 403 v.C. 2000 drachmen en 200 schilden, betaalde hij voor het onderhoud van 300 huurlingen, en bekostigde hij op korte tijd alle mogelijke liturgieën (weldaden of diensten ten bate van het Atheense volk) (Davies 1971: 589). Hoewel Lysias in 403/2 *isoteleia* verkreeg (ps.-Plut., *Mor.* 836a), een term die gebruikt werd voor een aantal verschillende voorrechten die aan metoiken konden worden toegekend, heeft hij nooit het Atheense burgerrecht kunnen verwerven. Economisch gezien stond hij misschien bovenaan de ladder, maar op louter juridisch gebied stond deze redenaar niet eens op dezelfde trede als eenvoudige Atheense boeren en ambachtslui.

Het voorbeeld van Lysias toont duidelijk aan hoezeer de sociale status van individuen die tot de Atheense samenleving behoorden, bepaald werd door uiteenlopende criteria. Eerst en vooral hadden inwoners van Athene een specifieke juridische status, waarmee bepaalde rechten en plichten gepaard gingen. Zo waren slaven, in tegenstelling tot vrije mensen, bijvoorbeeld niet *sui iuris*, konden ze geen eigendom bezitten, en konden ze niet deelnemen aan activiteiten die als typisch werden beschouwd voor de Griekse identiteit, zoals trainen in de gymnasia. Misdrijven begaan door slaven werden ook strenger bestraft dan wanneer deze werden begaan door vrije mensen, terwijl getuigenissen door slaven in de rechtbank slechts werden aanvaard wanneer deze onder foltering werden uitgevoerd. In tegen-

stelling tot burgers konden vrije mannen die geen Atheens burgerrecht bezaten, niet deelnemen aan de politieke besluitvorming, geen priesterambt bekleden en niet in een jury zetelen. Zij konden geen onroerend goed bezitten, tenzij zij hiervoor een speciale toelating hadden (*enktesis*), en konden officieel niet trouwen met een Atheense vrouw. Ze waren verplicht zich in het publieke leven te laten bijstaan door een *prostates*, een soort van beschermheer, en moesten ook een speciale belasting betalen, de *metoikion* (Todd 1993: 167-200).⁶ In tegenstelling tot mannelijke burgers, ten slotte, hadden Atheense vrouwen geen enkele politieke rechten, konden zij slechts contracten afsluiten van een bepaalde waarde, en hadden zij maar een beperkte controle over hun eigen bezittingen (Schaps 1979; Just 1989; Sealey 1990; Blundell 1995: 113-129; Foxhall 1996; Katz 1999; Jameson 2004).

Een ander criterium dat iemands sociale status bepaalde, was rijkdom. Inwoners van Athene behoorden tot een specifieke economische klasse. De Atheense bronnen duiden aan dat het gros van de mensen een eenvoudig onderscheid maakten tussen *hoi plousoi*, ‘de rijken’ (namelijk zij die niet hoefden te werken maar konden rentenieren), en *hoi penetes*, ‘de armen’ (bv. Ar., Pl. en Ekkl. (*passim*); Dem. 22.53, 44.4, 45.80; Is. 11.37, 6.59; Lys. 24.9; Arist., *Rhet.* 1379a1-2). De economische situatie in Athene was uiteraard veel complexer dan deze tweeledige simplificatie, en dit zien we ook in de wijze waarop de vrije mannen door de overheid werden opgedeeld in verschillende klassen, en voor militaire-, organisatorische-, en belastingdoeleinden. Sedert de hervormingen van Solon in de 6de eeuw v.C. waren de Atheense burgers verdeeld in vier eigendomsklassen: de *pentakosiomedimnoi*, diegenen wiens eigendom of zaak 500 korenmaten per jaar kon produceren (of het equivalent ervan), de *hippeis* (zij die een paard konden betalen en onderhouden), de *zeugitai* (zij die twee ossen konden betalen en onderhouden), en de *thetes*. Deze laatste groep bestond uit arme boeren, loonarbeiders of eigenaars van kleine winkeltjes of ateliers, maar ook de echt arme mensen die aan de rand van de samenleving stonden. Deze indeling werd later gebruikt voor militaire doeleinden, maar de plaats die een man in deze indeling innam bepaalde al van bij het begin welke bestuurlijke functies hij binnen de Atheense *polis* kon uitoefenen. Lange tijd konden enkel leden van de eerste drie klassen een openbaar ambt uitoefenen, waarbij de belangrijkste ambten uiteraard voorbe-

⁶ Voor studies van het recht en de juridische status in het klassieke Athene, zie Hunter & Edmondson (2000).

houden waren voor de eerste klasse. De Atheense bevolking was voor belastingdoeleinden evenzeer in economische klassen verdeeld. De rijkste toplaag van de vrije bevolking, zij die meer dan drie talenten bezaten, was de liturgische klasse, die bestond uit mensen die de duurste liturgieën en de zwaarste oorlogsbelasting moesten betalen. Een grotere groep van mensen, zij die meer dan 6000 drachmen maar minder dan 3 talenten bezaten, moesten kleinere liturgieën en iets lichtere oorlogsbelastingen betalen (Davies 1981: 9-37; Ober 1989: 128-299; Kron 2011: 129).

De sociale status van individuen werd ook bepaald door de hoeveelheid *timè* die ze bezaten in de Atheense samenleving; een term die we in het Nederlands doorgaans vertalen met ‘eer’. Daarnaast waren er uiteraard nog andere kwaliteiten, eigenschappen of troeven die de sociale status van inwoners van Athene konden beïnvloeden, zoals invloedrijke sociale connecties, een gegoede huwelijkspartner, een degelijke *paideia* of opvoeding, retorische vaardigheden, enz. Dit alles toont aan dat inwoners van Athene bij uitstek leden van verschillende categorieën waren. Daarom moet sociale mobiliteit in het klassieke Athene ook vanuit deze verschillende dimensies van sociale stratificatie bestudeerd worden teneinde een correct begrip van dit fenomeen te verkrijgen. In het vervolg van deze bijdrage zal ik verder ingaan op enkele van deze dimensies, in het bijzonder op het belang van rijkdom en indicaties van economische mobiliteit in Athene, op het belang van *timè* en het Atheense systeem van eredecreten, op het belang van connecties, en op het belang van een duidelijk aantoonbare geprivilegieerde juridische status.

Het belang van rijkdom: indicaties van economische mobiliteit

Voor de Atheners was rijkdom van groot belang. Ondanks de overwegend egalitaire *ethos* die Athene domineerde vanaf het begin van de 5de eeuw, was rijkdom één van de belangrijkste determinanten van sociale status. Hoewel Attische teksten vaak de indruk wekken dat persoonlijke verrijking voor de gemiddelde Atheners onbereikbaar was of – indien dit wel voorkwam – aan criminele activiteiten te wijten was⁷, kunnen we in de bronnen

⁷ De connectie tussen (snelle) verrijking en oneerlijkheid was een vaak voorkomend motief in de Atheense populaire moraliteit. Verschillende bronnenpassages suggereren dat het gebruik van oneerlijkheid en misdaad de enige mogelijkheid was om uit de armoede te ontsnappen (bv. Aischin. 1.88; Dem. 21.182, 24.123, 29.22; Isokr. 21.5; Xen., *Mem.* 2.3.16; Arist., *Pol.* 1270b6-13). Armoede, zo dacht men, dwong een man tot criminele handelingen (Lys. 7.13; Isokr. 17.18; 24.123, 29.22; Hdt. 1.138.1; Xen., *Hell.* 2.3.48).

verschillende voorbeelden terugvinden van economische mobiliteit. Zoals te verwachten zijn de bronnen waarin deze voorbeelden terug te vinden zijn, niet geheel onproblematisch. Zoals meestal het geval is bij getallen in antieke bronnen, zijn die met betrekking tot de economische activiteiten of het inkomen van individuen vaak onbetrouwbaar. In de redevoeringen werden feiten vaak vervormd om een bepaald punt onder de aandacht te brengen, terwijl komedieschrijvers cijfers graag overdreven om het komische effect te vergroten. Bovendien werden vermeldingen naar verrijking in de redevoeringen (bv. Aischin. 1; Dem. 19; Lys. 19.49) en komedies (bv. Schol. Ar., *Ridders* 44, 739; Ar. *Vrede* 690) niet altijd zonder bijbedoeling gedaan, zodat de informatie die zij ons verschaffen niet altijd kritiekloos aanvaard kan worden. In andere gevallen is het niet uit te sluiten dat verwijzingen naar verrijking precies werden gemaakt omwille van het opmerkelijk karakter ervan. Het feit dat we bijna geen verwijzingen vinden naar verrijking uit grondbezit, ondanks het feit dat landbouw een zeer winstgevende activiteit kon zijn (Morris 1994; Moreno 2007: 37-76; Osborne 2010), bevestigt deze mogelijkheid, aangezien de ‘normaliteit’ van deze vorm van winstverwerving de reden kan zijn voor dit gebrek aan attestaties. Een andere probleem dat de bronnen ons stellen, is het feit dat verwijzingen naar economisch mobiele individuen of families bijna uitsluitend betrekking hebben op de liturgische klasse. Dit is, natuurlijk, hoofdzakelijk te wijten aan het feit dat vooral zij in staat waren om te betalen voor de diensten van de Attische redenaars, wiens redevoeringen – ondanks hun tekortkomingen zoals hierboven beschreven – tot onze belangrijkste bronnen over dit onderwerp behoren.

Omwille van al deze redenen worden de voorbeelden van economische mobiliteit waar deze bronnen aan refereren, in het moderne onderzoek vaak als uitzonderingen bestempeld: tot stand gekomen binnen een exceptionele context of door middel van een niet alledaagse activiteit. Wanneer we alle voorbeelden, net als de historische context waarbinnen zij tot stand kwamen, op een rij zetten, is het echter toch mogelijk om op sommige vlakken tot een genuanceerdere conclusie te komen.

De attestaties van economische mobiliteit tonen, samen met de verzamelde gegevens van individuen en families die – voor zover de bronnen ons hierover informeren – als eerste generatie binnen de liturgische klasse gekwalificeerd kunnen worden, aan dat economische mobiliteit plaatsvond bij mensen van over heel Attica, en niet alleen bij individuen behorende tot een ‘centrumdeme’ (slechts 28%). Dit suggereert dat een rurale achtergrond zeker en vast geen hindernis hoefde te vormen voor financieel

succes.⁸ Bovendien waren zij actief in een veelheid van sectoren, en dus niet alleen in een nichesector. Minstens 79% van hen waren voor zover we weten hoofdzakelijk betrokken in commerciële activiteiten: 37% was actief in de mijnsector en aanverwante activiteiten, 23% in nijverheid onafhankelijk van de mijnsector, 8% in bankieren, nog 8% in handel, en 3% in meer dan één commerciële sector. Slechts 15% haalden zijn inkomsten uitsluitend uit grondbezit, terwijl 6% naast grondbezit ook belangen had in commerciële sectoren. Daarenboven vormde de Atheense maatschappij zeker geen ongunstige omgeving voor economische mobiliteit. Integendeel zelfs, zowel in de 5de eeuw, die gekenmerkt werd door een opmerkelijke productiestijging⁹, als na de Peloponnesische oorlog bestond er in Athene immers een stimulerend economisch klimaat (Ober 2008: 39-79; Ober 2010). Bovendien bevatte de Atheense maatschappij – zeker in vergelijking met andere samenlevingen zoals bijvoorbeeld het oude Rome – een opmerkelijk grote middengroep (Ober 2010) die bestond uit mensen die over de nodige reserves beschikten om in winstgevende strategieën of zaken te investeren, of om anderen te helpen een winstgevende zaak op te starten of uit te bouwen.

Evenzeer van belang is het feit dat de typisch antieke demografische kenmerken en het gebruikte erfenisstelsel in Athene een belangrijke motivatie vormden voor economische mobiliteit. Volgens het Atheense erfenisstelsel diende het bezit van een overledene gelijk te worden verdeeld over zijn verscheidene erfgenamen (d.w.z. zonen) (MacDowell 1978: 92-95; Todd 1993: 218-221).¹⁰ De gevaren van dit erfensysteem bleven niet onopgemerkt in het klassieke Athene. Aristoteles spreekt uitvoerig over de gevolgen voor burgers met meerdere zonen die elk slechts kleinere gedeelten van hun eigendom zouden erven, wat zou kunnen leiden tot armoede en mogelijke sociale conflicten (*stasis*) (Arist. *Pol.* 1265a39-b1, 1270a23-25, 1270b4-6).

⁸ In de loop van de klassieke periode verhuisden uiteraard heel wat Atheense burgers uit hun voorvaderlijke ‘deme’ (Damsgaard-Madsen 1988; Osborne 1991; Taylor 2007: 84-87; Taylor 2011). Aangezien lidmaatschap van een deme erfelijk was en niet automatisch als een indicatie van iemands woonplaats beschouwd kan worden, is het mogelijk dat de 72% individuen of families die lid waren van meer rurale demen, toch in één van de ‘centrumdemen’ woonden. Dit, echter, zou wijzen op een migratiepatroon waarin de rurale gebieden van Attica in de loop der tijd overwegend verlaten werden, wat niet overeen komt met het beschikbare bewijsmateriaal (Taylor 2007: 85-86).

⁹ De opmerkelijke stijging in de totale productie kan onder meer verklaard worden door de duidelijke toename aan arbeidskrachten, hetgeen impliceerde dat meer arbeidsintensieve goederen geproduceerd en geconsumeerd konden worden. Zie Davies (2007) voor een bespreking van de productie in het klassieke Griekenland.

¹⁰ Vrouwen profiteerden niet van de verdeling van hun vaders eigendommen indien er een even nauw verwant mannelijk familielid bestond. Hun aandeel in de erfenis bestond uit de bruidsschat die hen op het moment van hun huwelijk werd toegekend (Schaps 1979: 74-88).

Als gevolg van deze onvermijdelijke economische fragmentatie werden individuen effectief elke generatie opnieuw geconfronteerd met het feit dat hun eigen *oikos* over minder bezittingen beschikte dan de *oikos* waarin zij opgroeiden, tenzij zij zelf bezittingen aan hun *oikos* konden toevoegen. Bewuste gezinsplanning, waarbij het aantal kinderen zoveel mogelijk werd beperkt, zou een mogelijke oplossing voor dit probleem geweest kunnen zijn, indien het risico op kindersterfte niet zo hoog was geweest (Sallares 1991: 121-160). Aangezien het een absolute noodzaak was om op zijn minst één erfgenaam over te hebben die de *oikos* verder kon zetten en de huisgoden kon eren, was dit een optie die slechts op weinig bijval kon rekenen. Elke generatie opnieuw waren er dus een heel aantal erfgenamen die door deze situatie gestimuleerd werden om hun materieel geluk via andere kanalen te bereiken.

Bovenop deze vaststellingen vinden we ook op een aantal andere vlakken duidelijke indicaties dat het klassieke Athene zeker geen statische, maar wel een economisch zeer mobiele samenleving was. Doordat vele mannen vroeg stierven – meer dan helft van de Atheense kinderen hadden hun vader op hun 25ste levensjaar reeds verloren – en er ook een hoge graad van kindersterfte bestond, werden vele Atheense families toch geconfronteerd met het ontbreken van erfgenamen om de *oikos* verder te zetten.¹¹ Dit fenomeen bood langs de andere kant wel mogelijkheden aan verwanten, die ten gevolge hiervan via erfenis, adoptie of huwelijk de mogelijkheid hadden om te profiteren van het bezit van meer dan één *oikos*.

Op een breder niveau kunnen we vaststellen dat de perioden van oorlog en sociaal-politieke wanorde waarmee de Atheense maatschappij vanaf de late 5de werd geconfronteerd, een grote invloed uitoefenden op de bevolkingsomvang en de sociale structuur, wat belangrijke gevolgen had voor de mogelijkheden tot economische mobiliteit. Uiteraard had de Peloponnesische oorlog negatieve gevolgen voor de financiële situatie van vele inwoners van Athene. Velden werden verwoest (Ober 1985; Strauss 1986: 43-46), werkbare mannen werden onder de wapens geroepen, slaven ontsnapten of werden vrijgelaten (Thouk. 7.27.5; Ar., *Kikkers* 693-694; Diod., 13.87.1), enz. Maar dit is slechts één zijde van de medaille. De andere zijde toont een heel ander beeld. Het Atheense bevolkingsaantal was naar het einde van 5de eeuw toe zeer sterk gegroeid (Gomme 1967: appendix; Hansen 1982; Garnsey 1988: 90; Hansen 2006; Akrigg 2011), maar daalde opnieuw drastisch tijdens de Peloponnesische oorlog. Manschappen sneuvelden op het slagveld, ziektes braken uit in

¹¹ Zie [Plut.] *Mor.* 842f-843e, met Davies (1971: 348-353), Sallares (1991: 193-220) en Pomeroy (1997: 100-140) voor de problemen die konden rijzen bij pogingen om de *oikos* via biologische erfgenamen verder te zetten.

Athene met meer sterftegevallen tot gevolg, enz. Dit zorgde ervoor dat de verhouding tussen vraag en aanbod op zowel de arbeidsmarkt als binnen het landbezit drastisch werd aangepast. Voor de Peloponnesische Oorlog kende Attica een te groot bevolkingsaantal voor de beschikbare hoeveelheid land, waardoor dit een zeer duur goed geworden was; bovendien waren er te veel werkbare mannen en niet voldoende werk, waardoor het gemiddelde loon beduidend lager was. Na de oorlog was het bevolkingsaantal gedaald en waren in het bijzonder veel jonge mannen en dus inzetbare werkkrachten gesneuveld, wat voor een omgekeerde situatie zorgde (Akrigg 2007). Dit alles heeft vanaf dan vermoedelijk bijgedragen tot sterk verbeterde gemiddelde levensstandaarden en opwaartse economische mobiliteit.

Een derde indicatie van economische mobiliteit in het klassiek Athene is de opmerkelijke egalitaire verdeling van land en rijkdom die de 4de-eeuwse Atheense maatschappij volgens recente onderzoeken schijnt te hebben gekenmerkt. Naar analogie met recent onderzoek van Hodkinson (1992, 2000), een oudhistoricus die zich voornamelijk toespitst op de geschiedenis van het oude Sparta, kan men redeneren dat als gevolg van de combinatie van de typisch antieke demografische eigenschappen en het in Athene gebruikte erfenisstelsel, er in normale omstandigheden doorheen de loop der generaties steeds grotere economische ongelijkheden ontstaan hadden moeten zijn binnen de Atheense maatschappij, en dat er een steeds hogere graad van concentratie van rijkdom aanwezig geweest had moeten zijn. Dit was – in tegenstelling tot in Sparta – in Athene echter allerminst het geval. Verschillende onafhankelijke onderzoekers hebben aangetoond dat, zeker in de 4de eeuw v.C., de verdeling van land en rijkdom opvallend egalitair was (Foxhall 1992: 155-160; Osborne 1992; Morris 1998: 235-236; Foxhall 2002; Morris 2004: 722-723; Ober 2010; Kron 2011; Kron forthcoming). Uiteraard bestonden er zeer grote verschillen in rijkdom, maar wanneer we deze verschillen in een historisch perspectief plaatsen, dan zien we dat deze relatief klein waren: ze waren misschien groter dan in Canada in 1998, maar wel kleiner dan in Firenze in 1427 of the Amerika in 1998, en vermoedelijk zelfs veel kleiner dan in de Verenigde Staten en het Verenigd Koninkrijk van de vroege 20ste eeuw (Kron 2011). Dit wijst erop dat de groeiende economische ongelijkheden die onder normale omstandigheden in Athene hadden moeten ontstaan, gefnuikt werden door een voldoende hoeveelheid economische mobiliteit. De hierboven genoemde evolutie in bevolkingsomvang en structuur na de Peloponnesische oorlog heeft vermoedelijk bijgedragen tot de meer gelijkmatige verdeling van de rijkdom in de 4de-eeuwse Atheense maatschappij, aangezien bovenal de rijke Atheners getroffen schijnen te zijn geweest door deze oorlog. Het waren

immers zij die hoofdzakelijk te leiden hadden onder bepaalde gevolgen van de oorlog, zoals het verlies van de overzeese gebieden (Davies 1981: 78) en het gemis van de in het leger opgenomen slaven die voorheen in de mijnen of workshops tewerkgesteld waren (Davies 1971: 10808, 7826 VIII, 7716).

Het belang van ‘timè’ en het Atheense systeem van eredecreten

Het tweede aspect van sociale mobiliteit in klassiek Athene dat ik in deze bijdrage wens te behandelen is het belang van *timè*, een concept dat in het Nederlands gewoonlijk vertaald wordt met ‘eer’. Reeds vanaf de Homerische periode werd *timè* beschouwd als één van de belangrijkste en meest doorslaggevende waarden in de Griekse cultuur. In feite zou je kunnen denken dat het deel uitmaakt van de definitie van *timè* dat het iets was wat mensen wilden hebben of probeerden te maximaliseren: de term *timè* werd immers ook gebruikt om de waarde of prijs van een object, product of dienst uit te drukken.¹² Alles wat een man deed ten opzichte van anderen werd beschouwd als een bron van eer, en dit zowel binnen als buiten het gezinsverband.¹³ *Timè* kon openlijk worden verkregen en nagestreefd door middel van publieke competitie, en dit op openbare plaatsen en tijdens velerlei soorten publieke ontmoetingen. De Atheense samenleving (en het oude Griekenland in het algemeen) was zeer competitief ingesteld (Fisher & van Wees 2011: 85-220). Competitie vond plaats tijdens officiële sport-, drama-, muziek- en andere wedstrijden, in de volksvergadering, in de rechtbank, op de *agora* of gewoon op straat. Hoewel burgers volgens de Atheense constitutie aan elkaar gelijk waren en in zeker zin dus een zelfde niveau van eer bezaten, gaf elke publieke competitie in de breedste zin van het woord hen de kans om, als gevolg van hun persoonlijk gedrag of bewezen diensten aan de *dèmos*, hun hoeveelheid *timè* te verhogen, waardoor zij een hogere sociale status konden verwerven. En hoewel van niet-burgers werd verteld dat zij over minder *timè* beschikten

¹² Voor een meer doorgedreven discussie over het antieke Griekse concept *timè*, zie Dover (1974: 226-242), Ferguson (1989: 17-33) en Engen (2010: 37-74).

¹³ Voor de Atheners was het van het grootste belang te worden beschouwd als ‘goed’ en te worden gezien tijdens het verrichten van handelingen die *aretè* (‘deugd’) uitstraalden (Dover 1974: 226). Cf. Eur. *Hipp.* 321; *Iph. Taur.* 502-504; *Supp.* 343f.; *El.* 900-904; *Hel.* 841; *Soph. El.* 971-985; *Thouk.* 6.9.2; *Xen. Anab.* 6.1.2; *Xen. Mem.* 2.1.31; *Dem.* 34.30; 56.14; *Is.* 11.38; 2.29, 36, 43; *Lys.* 32.3; *Isokr.* 16.3; 17.1; 18.63; *Ar., Wespen* 542f. Voor studies van waarden en gedrag in het klassieke Athene, zie Adkins (1960, 1972), Dover (1974), Fisher (1976), Ferguson (1989), Cohen (1991), Herman (1996, 2006) en Christ (2006).

dan burgers (cf. Dem. 23.24), waren er zeker gelegenheden tijdens dewelke ook zij konden meedingen naar meer *timè*.

De Atheners waren er zich van bewust was dat het fenomeen *philotimia*, de ‘liefde voor eer’, in een democratische samenleving niet geheel onprobleematisch was. Het concept ‘eer’ hing samen met oude aristocratische waarden, die binnen een democratisch kader gevaarlijk konden zijn (Dover 1974: 230-234; Whitehead 1983; Wilson 2000: 187-194). Toch benutte de Atheense *polis* de drijfkracht die achter dit fenomeen schuilging om gewenst gedrag van zowel haar inwoners als buitenstaanders te bekomen, en dit al vanaf het prille begin van de Atheense democratie. Kleisthenes gebruikte het bijvoorbeeld om na zijn hervorming van de Atheense constitutie een eenheid te bekomen binnen de verschillende nieuwe eenheden waarin Attica werd opgedeeld (*Ath. Pol.* 21.2; Arist., *Pol.* 1275b34-40, 1319b19-27; Plut. *Per.* 3.2-3.). Hij organiseerde wedstrijden op het gebied van sport, muziek en drama, waarvan de voorbereidingen konden bijdragen aan sociale cohesie. Het trainen en repeteren voor deze wedstrijden betekende immers een sterke samenwerking tussen burgers met een totaal verschillende achtergrond, zowel geografisch als socio-economisch; burgers die allemaal werden gemotiveerd door een competitief verlangen naar winst en dus eer (Wilson 2000: 75-76; Wilson 2003: 168). *Philotimia* was ook de kracht achter het Atheense systeem van liturgiën: diensten en publieke voorzieningen die door de rijkste inwoners dienden te worden bekostigd. Liturgiën werden immers georganiseerd als competities om eer, zoals de eer van de bekostiging van de mooiste theatervornting of het best uitgeruste en snelste oorlogsschip. Het doel van dit competitieve element was uiteraard het ontlokken van zo gul mogelijke schenkingen die het verwachte minimum ver overschreden (Davies 1981: 98-99; Sinclair 1988: 188-190; Christ 1990: 150; Kurke 1992: 103-106; Gabrielsen 1994: 48-49).

Het Atheense systeem van eredecreten was één van de meest opmerkelijke en meest effectieve voorbeelden van de Atheense exploitatie van de kracht van *philotimia*. De Atheense *polis*, zijn formele onderverdelingen (zoals de ‘deme’ of de *phylè*), en meer informele Atheense associaties gebruikten (het vooruitzicht van) de toekenning van *timai* (d.w.z. privileges en/of eretiteln), die de sociale status van een individu aanzienlijk konden verhogen, als stimulans voor gewenst gedrag. Opvallend hierbij is dat vooral niet-burgers hier hun voordeel mee deden. De epigrafische en literaire bronnen tonen immers aan dat de Atheense *polis* er niet echt op gebrand was om Atheense burgers officieel te eren, als gevolg waarvan deze als het ware boven andere burgers zouden worden geplaatst. Van de 827 door de *polis* geëerde individuen die ik

in de bronnen heb aangetroffen, blijken er slechts 158 stellig Atheense burgers te zijn geweest. De legale status van 95 geëerden is niet te achterhalen, maar 574 geëerden waren met zekerheid niet-burgers.

De bronnen getuigen dat de Atheense *polis* vanaf het begin van de 5de eeuw op structurele basis eredecreten uitvaardigde aan niet-burgers, en dit voornamelijk uit diplomatieke overwegingen. Hoewel diplomatie tot ver in de 4de eeuw een belangrijke motivatie bleef voor het eren van niet-burgers, veranderden de meest cruciale behoeften van Athene met de komst van de Peloponnesische oorlog, wat een sterke invloed lijkt te hebben gehad op de motieven die Athene had voor het eren van niet-burgers. De eredecreten die door de *boulè* (raad van 500) of *ekklèsia* (volksvergadering) werden uitgevaardigd, zijn duidelijk symptomatisch voor het leed en de problemen die de Atheners te verduren hadden tijdens de oorlog. We zien hier eredecreten voor dokters (bv. IG I³ 164.b), voor het vrijkopen van gevangenen (bv. Dem. 20.41ff.), voor schenkingen van wapens en hout (bv. IG I³ 182), voor schenkingen van graan en andere levensmiddelen (bv. IG I³ 98, I³ 174), enz. Naar het einde van de Peloponnesische Oorlog toe ontstonden er nieuwe behoeftes, die de Atheners dwongen om de redenen waarvoor een niet-burger geëerd kon worden, nog uit te breiden. Vanaf nu werden er ook decreten uitgevaardigd voor diensten die verband hielden met handelsverrichtingen, die dankzij de bestaande handelstaksen geld in het laatje konden brengen van de gepluimde staatskas, en voor private weldaden ten opzichte van de *demos*.¹⁴ Het feit dat Athene's behoeften door veranderende militaire, politieke en economische omstandigheden steeds expandeerden, waardoor steeds meer individuen gemotiveerd moesten om aan deze behoeften te voldoen, was dus van groot belang voor de mogelijkheden die niet-burgers – zowel metoiken als *xenoi* – hadden voor het bereiken van sociale mobiliteit.

De positie van niet-burgers binnen het Atheense systeem van eredecreten stond gedurende lange tijd in schril contrast met die van Athene's eigen burgers. Tot het midden van de 4de eeuw hadden de Atheense *boulè* en *ekklèsia* slechts in zeer uitzonderlijke omstandigheden eredecreten aan burgers toegekend, en dit voornamelijk als beloning voor uitzonderlijke militaire verwezenlijkingen. Aan deze situatie kwam slechts verandering in de jaren 340, toen Atheense magistraten en andere functionarissen op structurele basis werden geëerd. Tot dan werden ambtsdragers – enkele uitzonderingen buiten beschouwing gelaten – alleen als zodanig vereerd op het niveau van de

¹⁴ Voor een gedetailleerde studie van de toekenningen van *timai* in ruil voor het verrichten van handelgerelateerde diensten, zie Engen (2010).

demen, de *phylai*, private associaties, enz. Zowel in de 5de als in 4de eeuw werden burgers nooit geëerd omwille van financiële of andere weldaden ten persoonlijke en private titel; dit in tegenstelling tot de weldaden verricht door niet-burgers. Opnieuw gebeurde dit enkel op *subpolis* niveau, zoals binnen de deme of de *phylè*. De *timai* verleend door deze associaties brachten misschien niet hetzelfde prestige met zich mee als *timai* verleend door de *boulè* of de *ekklèsia*, toch schijnen deze associaties, al dan niet bij gebrek aan beter, cruciale gelegenheden te zijn geweest voor het verwerven van prestige en invloed, en schijnen ze voor rijke burgers gefungeerd te hebben als belangrijke, alternatieve routes voor het bekomen van (een formele erkenning van) eer en status.¹⁵

Een belangrijke vaststelling is dat er in de jaren 340 een aantal belangrijke evoluties plaatsvonden in de manier waarop eredecreten door de *polis* werden toegekend. Hoewel de *boulè* en de *ekklèsia* altijd zeer terughouden waren geweest om eigen burgers officieel te eren, blijkt daar, zoals gezegd, rond deze periode verandering in te komen, aangezien eredecreten vanaf dan op structurele basis werden toegekend aan Atheense magistraten (Whitehead 1983: 66-68; Lambert 2004: 86-87). Een tweede ontwikkeling die rond die tijd plaatsvond, is dat eredecreten voor Atheense burgers pas vanaf dan ook werden vereeuwigd door middel van een inscriptie bekostigd door het Atheense volk, net zoals dit voordien reeds voor niet-burgers werd gedaan. De redenen voor deze ontwikkelingen zijn voor interpretatie vatbaar¹⁶, maar het belangrijkste gegeven voor deze bijdrage is dat zij tot gevolg hadden dat vanaf deze periode ook meer modale Atheners – zij die door loting gekozen waren om een ambt uit te oefenen en zich ijverig van hun taken hadden gekweten – kans hadden om door de *polis* publiekelijk geëerd te worden en officiële eretitels te ontvangen. Ondanks het feit dat het promoten van de ene burger boven de andere lange tijd niet leek te stroken met het egalitaire *ethos* van de Atheense democratie, lijkt deze evolutie te hebben bijgedragen tot de democratisering van *timè* in de Atheense samenleving; een waarde die – dat mogen we toch niet vergeten – zijn oorsprong had in de archaïsche aristocratische Griekse cultuur.

¹⁵ Zie Deene (2013) voor een gedetailleerde discussie.

¹⁶ Zie Lambert (2011: 198) voor een recente bespreking.

Het belang van connecties: sociaal kapitaal en sociale mobiliteit

Het derde aspect van sociale mobiliteit waar ik in deze bijdrage dieper op zou willen ingaan, is het belang van connecties en sociaal kapitaal. Binnen het sociologische debat over sociale mobiliteit wordt al verschillende decennia veel aandacht besteed aan de mogelijkheid die individuen hebben om sociale netwerken tot stand te brengen die het proces van sociale mobiliteit vereenvoudigen of versnellen. In een gerenommeerd wetenschappelijk artikel uit 1973, dat aan de basis lag van de meeste onderzoeken naar sociale netwerken en netwerkanalyse, stelde de Amerikaanse socioloog Granovetter vast dat er een groot verschil bestaat tussen wat hij definieert als *strong-tie linked* en *weak-tie linked networks of social relationships*. Zijn onderzoek wees uit dat het gebruik van *strong ties*, zoals deze tussen familieleden en dichte vrienden binnen een gecondenseerd netwerk, de kansen op sociale mobiliteit beperkt. Aangezien de leden van deze sociale netwerken waarschijnlijk over dezelfde hoeveelheid en soorten voordelen bezitten, is er weinig kans op sociale interactie die tot opwaartse sociale mobiliteit kan leiden. De *weak ties*, daarentegen, bevorderen wat Granovetter *bridging* noemt tussen verschillende netwerken die als kleine en gesloten klikjes functioneren, en spelen een speciale rol in het verwerven van een hogere sociale status; tenminste zolang zij een individu of groep in verbinding stellen met individuen met een hogere sociale status, waardoor opportuniteiten die de eigen sociale statusgroep overstijgen zich aandienen.

Volgens de traditionele visie dat de Atheense maatschappij gekenmerkt werd door een rigide demarcatielijn tussen de verschillende juridische statusgroepen (bv. Pomeroy 1975: 78; Raaflaub 1980: 44-46; Raaflaub 1983: 532; Meier 1984: 20-22; Todd 1993: 173), zou het voor metoiken onmogelijk geweest zijn om *weak ties* met burgers op te bouwen. Maar klopt deze visie wel? De bronnen voorzien ons van verschillende attestaties die suggereren dat personen van verscheidene origine en juridische status vrijelijk met elkaar omgingen (Sinclair 1988: 29; Hansen & Crook 1991: 87; Parker 1996: 266-267). Denken we hierbij bijvoorbeeld aan de buitengewone levensverhalen van individuen zoals Pasion en Phormion die, zowel voor als na hun naturalisatie, “moved into the highest social circles and integrated into the Athenian élite” (Finley 1985: 48); of aan de bijzondere setting van Plato’s *Politeia* in het huis van de oudere metoik Kephalos na Sokrates’ bezoek aan het festival ter ere van de Thracische godin Bendis, wier cultus recentelijk was geïntroduceerd in Piraeus. Eerder dan een dichotomie

tomie tussen burgers en niet-burgers weer te geven, beschrijft Plato de gastheer Kephalos – een vriend en vertrouweling van Perikles (Lys. 12.4) – en zijn drie volwassen zonen Polemarchos, Euthydemos en de redenaar Lysias als “vrienden en bijna verwanten” (*Pol.* 328d6) van hun gasten, bestaande uit zowel Atheense aristocraten als meer eenvoudige Atheense burgers. De representativiteit van deze voorbeelden werd in het verleden vaak in twijfel getrokken, veelal omdat ze niet strookten met de traditionele visie op de positie van niet-burgers binnen de Atheense maatschappij: een grote groep inwoners die zich in de marginaliteit van de maatschappij bevonden en slechts in Athene werden getolereerd omwille van hun belang voor de Atheense economie.¹⁷

Interacties tussen burgers en niet-burgers zoals beschreven in deze en andere antieke bronnen beperkten zich volgens sommige historici tot de socio-economische elite, met alle gevolgen van dien voor de mate waarin de gemiddelde metoik de kans had zijn sociale positie te verbeteren. Deze visie moet echter herbekeken te worden in het licht van recenter onderzoek naar de interactie tussen burgers en niet-burgers in de Atheense samenleving. Het is ondertussen immers duidelijk geworden dat persoonlijk contact tussen burgers en niet-burgers een onvermijdelijk gegeven was in de Atheense samenleving, dankzij de aanwezigheid van wat door sommige onderzoekers *democratic spaces* of *free spaces* genoemd worden: plaatsen waar burgers noodzakelijkerwijs in contact kwamen met niet alleen andere burgers, maar ook met niet-burgers en zelfs met slaven, waardoor gemeenschappelijke ervaringen en een nieuwe vorm van identiteit gecreëerd konden worden. Hoewel dit zeker niet de enige plek was, denk ik hierbij uiteraard in de eerste plaats aan de *agora*¹⁸, de belangrijkste plek voor persoonlijke interactie in Athene. Zoals bijzonder levendig beschreven door Paul Millett, was de klassieke *agora*, behalve de belangrijkste plaats voor het kopen en verkopen van goederen in Attica, ook

the setting for administration, publicity, justice, ostracism, imprisonment, religion, processions, dancing, athletics and equestrian displays. In addition to persons passing through, individuals might

¹⁷ Deze visie werd in het bijzonder uitgedragen door Whitehead: “We may point to Aspasia, Anaxagoras and the rest; but Perikles (like Plato) may not have seen any connection between his intellectual foreign guest-friends and the immigrant artisans and labourers now congregating in Piraeus and the urban demes, their presence valued in economic terms but their social mobility in the most obvious sense now completely blocked” (1977: 150).

¹⁸ Voor de *agora* als respectievelijk een *democratic space* of *free space*, zie Millett (1998: 220) en Vlassopoulos (2007: 38). Voor de sterke politisering van de Atheense cultuur als gevolg van het bestaan van deze specifieke *free space*, zie Vlassopoulos (2007: 45-47).

gather there to get information (official or otherwise), gather a crowd, gamble, torture a slave, get hired as labourers, bid for contracts, accost a prostitute, seek asylum, have a haircut, beg for money or food, fetch water, watch a cock-fight and find out the time. (Millett 1998: 215)¹⁹

Deze mix van functies, en – misschien belangrijker – de legitieme reden die het niet-burgers en individuen met een lage status bezorgde om op de *agora* aanwezig te zijn en te interageren met Atheens burgers, was duidelijk een bron van ergernis en bezorgdheid voor theoretici en eerder conservatieve denkers. Zo stelde Plato in zijn *Nomoi* voor om de politieke functies van de *agora* weg te halen door de volksvergaderingen in religieuze heiligdommen te houden (738d) en magistraten te verkiezen in de tempels (753b). Aristoteles adviseerde op zijn beurt om, afgescheiden van de *agora* bedoeld voor het kopen en verkopen van producten en diensten, de *anagkaia agora* of ‘noodzakelijke markt’, een *agora eleuthera* of ‘vrije markt’ aan te leggen, die volledig gewijd zou zijn aan *scholè*, waar geen commerciële transacties mochten plaatsvinden en waar geen ambachtslui of boeren mochten komen, tenzij zij ontboden waren door de magistraten (*Pol.* 1331a30-b14).

Andere voorbeelden van *free spaces* zijn de nabije woonomgeving, de gymnasia, de Kerameikos begraafplaats, enz. Hoewel het onvermijdelijke contact tussen burgers en niet-burgers in deze zogenaamde *democratic* of *free spaces* ongetwijfeld van belang was voor de creatie van sociale netwerken, was de impact vermoedelijk nog groter bij de persoonlijke en vaak intense interactie die tot stand kwam door de structurele samenwerking tussen burgers en niet-burgers in verschillende facetten van de Atheense maatschappij. In de eerste plaats denk ik hierbij aan de economische context. Lange tijd was men, in navolging van Bücher en Weber (Bücher e.a. 1901: 249-284; Weber 1921: 756; Weber 1924: 32-33), van mening dat er in het klassieke Athene een diepgewortelde economische tweedeling bestond tussen een grondbezittend burgerkorps dat hoofdzakelijk leefde van de opbrengst van landerijen enerzijds, en een groep van niet-burgers die zich grotendeels bezighield met handel en nijverheid anderzijds (Hasebroek 1978: 22, 28, 35). Deze veronderstelling wordt tegenwoordig niet meer gesteund, aangezien verschillende onafhankelijk gevoerde studies hebben aangetoond dat, doorheen de klassieke periode, steeds meer Atheense burgers zich evenzeer bezighielden met com-

¹⁹ Voor attestaties van dit samengaan van bedrijvigheden in de *agora*, zie Wycherley (1957). Zie ook Wycherley (1956).

merciële activiteiten.²⁰ Zeker in de 4de eeuw was het steeds gebruikelijker dat burgers in het bezit waren van een *mixed holding*: een bedrijf dat zowel bestond uit onroerend goed onder de vorm van landerijen en huizen, als uit eigendom dat kon worden ingezet in het productieproces (zoals slaven) en liquide beleggingen (Davies 1981: 37-38). Sommige onderzoekers hebben hardnekkig geprobeerd vol te houden dat burgers en niet-burgers dan wel binnen dezelfde professionele sector mochten werken, maar dat ze dit zeker niet op dezelfde locatie deden. Zo werd bijvoorbeeld gesuggereerd dat de handel gevoerd door niet-burgers zich concentreerde in Piraeus, terwijl de handelsactiviteiten verricht op de Atheense *agora* afgeschermd waren van buitenlandse handelaars en gedomineerd werden door de Atheense burgers.²¹ Deze visie kan echter op geen enkele steun meer rekenen, en het is tegenwoordig algemeen aanvaard dat burgers en niet-burgers nauw samenwerkten in commerciële activiteiten.

Hetzelfde gold onder andere binnen de militaire context. Al in de 5de eeuw stredden metoiken die in Attica woonden zij aan zij mee met Atheense burgers in de Atheense strijdkrachten. Tegen de 4de eeuw had de organisatie van het leger op basis van de verschillende demen de structurele integratie van grote aantallen metoiken en vermoedelijk ook van slaven tot gevolg. Vooral binnen de Atheense vloot waren metoiken en ook slaven van groot belang, en het is bekend dat metoiken hierin net als Atheense burgers zeer hoge posities konden bekleden, zoals bijvoorbeeld die van *trierarchos* of trireme-aanvoerder.²² De intensiteit van de persoonlijke interactie tussen burgers en niet-burgers binnen deze en andere contexten kan beschouwd worden als een belangrijke katalysator van netwerkcreaties over de juridische statusgrenzen heen. Deze coöperatieve omgevingen gaven metoiken – en andere niet-burgers – immers de perfecte gelegenheid om de noodzakelijke figuurlijke bruggen te bouwen tussen henzelf als individu of als groep en de Atheense burgers. Illustratief is bijvoorbeeld een reliëf uit de 4de eeuw gewijd aan de nymfen en al de goden door wat een professionele vereniging van stoffenwasers (*pluneis*) schijnt te zijn geweest (Berlijn SK 709). De namen van de schenkers staan vermeld in de bijgevoegde inscriptie (IG II² 2934), die erop

²⁰ Millett (1983: 38), Mossé (1983) en Hansen (1984: 88 en 92, n.74). Vooral in de 4de eeuw waren vele Atheners op zelfstandige basis aan het werk in de productie en handel (Ehrenberg 1943: 162; Hopper 1979: 140; Finley 1981: 99; Davies 1981: 38-72; Osborne 1995: 30; Reed 2003: 27-33). Vele anderen hielden zich beroepshalve bezig met ondernemingsactiviteiten (Garnsey 1980; Davies 1981: 38-72; Thompson 1983).

²¹ Zie Reden (1995) voor een discussie.

²² Voor de participatie van metoiken in de Atheense strijdkrachten, zie Whitehead (1977: 83-86), Adak (2003: 67-72), Cohen (2000: 73-74) en Engen (2010: 197-202).

wijst dat burgers en niet-burgers tot elkaar waren aangetrokken door hun gemeenschappelijk beroep.²³

οἱ πλυνῆς : Νύμφαις : εὐξάμενοι : ἀνέθεσαν : καὶ θεοῖς πᾶσιν
 Ζωαγόρας : <Ζ>οκύπρου : Ζώκυπρος : Ζωαγόρου : Θάλλος :
 Λεύκη Σωκράτης Πολυκράτους : Ἀπολλοφάνης : Εὐπορίωνος :
 Σωσίστρατος Μάνης : Μυρρίνη : Σωσίας : Σωσιγένης : Μίδας.

Aan de nimfen en al de goden. Een belofte vervullend, hebben de stoffenwassers deze steen opgericht: Zoagoras de zoon van Zokypros, Zokypros de zoon van Zoagoras, Thallos, Leuke, Sokrates zoon van Polykrates, Apollophanes, de zoon van Euporion, Sosistratos, Manes, Myrrhine, Sosias, Sosigenes, Midas.

Mogelijkerwijs werd dit – vermoedelijk structurele – proces van netwerkcreatie nog versneld of vereenvoudigd in gevallen waarin burgers en niet-burgers een gemeenschappelijk achtergrond of interesse hadden. Zo kunnen talrijke burgers zich verwant hebben gevoeld met hun collega's die, ondanks het feit dat ze geen Atheens burgerrecht hadden, wel binnen hun eigen deme leefden. Metroïken, bijvoorbeeld, leefden – in tegenstelling tot wat we zouden vermoeden – niet als een geïsoleerde gemeenschap in Piraeus, maar waren in kleine tot zeer grote getale in bijna elke deme van Attica gevestigd.²⁴ Bovendien kan de creatie van netwerken tussen burgers en niet-burgers binnen de coöperatieve contexten ook zijn wortels hebben gehad in een gemeenschappelijke deelname aan socio-culturele en religieuze activiteiten op *polis*- en deme-niveau. We weten dat metroïken niet alleen toegang hadden tot het centrale Panathenaïsche ritueel, de processie tijdens de grote Dionysia, de Lenaia, de Hephaisiteia en de Mysterieën van Eleusis, maar ook dat zij in sommige demen samen met Atheense burgers deelnamen aan de verering van lokale godheden. Bovendien weten we ook dat burgers evenzeer konden deelnemen aan uitheemse culten die in Athene waren geïmporteerd.²⁵

De netwerken van *weak-tie* contacten of zelfs vriendschappen die zich in deze coöperatieve contexten tussen burgers en metroïken konden vormen, hadden als belangrijk gevolg dat niet-burgers het nodige sociaal kapitaal

²³ Zie Vlassopoulos (2011: 467-468) voor een bespreking.

²⁴ Niettegenstaande de fragmentarische aard van de overgeleverde bronnen, zijn metroïken geattesteerd in meer dan 40 afzonderlijke demen verspreid over Attica, met inbegrip van veel rurale demen, terwijl minder dan 20% van hen in Piraeus schijnt te hebben gewoond (Whitehead 1986: 82-85; Cohen 2000: 122-123, vnl. n.106). Voor gedetailleerde studies van de demen, zie Osborne (1985) en Whitehead (1986).

²⁵ Voor een recente studie van de deelname van metroïken aan de Atheense *polis*religie, zie Wijma 2014.

konden verwerven om hun sociale status te verbeteren. Hoewel de volledige gemeenschap van metoiken baat had bij deze structurele interactie tussen een deel van hun juridische gelijken en de groep van Atheense burgers, die ervoor zorgde dat de verschillende statusgroepen met elkaar waren verbonden, hadden de ‘bruggenbouwers’ – individuen die in economische, militaire en andere coöperatieve contexten nauw samenwerkten met Atheense burgers – bij uitstek de gelegenheid het nodige sociaal kapitaal op te bouwen om zichzelf vooruit te helpen; en dit op twee vlakken. Ten eerste waren zij juist omwille van hun vermogen om de twee verschillende juridische statusgroepen met elkaar in contact te brengen, naar alle waarschijnlijkheid zeer gerespecteerde leden binnen hun eigen juridische statusgroep. Ten tweede, en wat waarschijnlijk nog belangrijker was: precies doordat ze functioneerden als tussenpersoon binnen de uitgebreide netwerken van *weak* en *strong ties* waaruit de Atheense maatschappij was opgebouwd, waren zij – dankzij hun connecties met Atheense burgers – meer dan wie ook in staat vitaal sociaal kapitaal te verwerven en voordelen en privileges te vergaren die cruciaal waren bij eventuele pogingen om op te klimmen op de sociale ladder.²⁶ Aangezien zij zich op de kruispunten van sociale netwerken bevonden en over heel diverse contacten beschikten, waren zij meer dan welke niet-burger ook op de hoogte van nieuwe opportuniteiten en hadden zij meer dan welke niet-burger ook toegang tot wat je de Atheense economie van aanzien en eer zou kunnen noemen.

Dit kan onder meer geïllustreerd worden aan de hand van het verwervingsproces van de *timai* die metoiken konden ontvangen. Deze *timai* konden formele eresymbolen zijn, zoals een geprivilegieerde toegang tot de *boule*, een uitnodiging voor een maaltijd in het *prytaneion*, de toekenning van een gouden of olijkroon, of het recht om in het theater vooraan te zitten. Het konden ook meer functionele privileges zijn, zoals de vrijstelling van de speciale belasting of *metoikion (ateleia)*, het recht om onroerend goed te bezitten (*enktesis*), *isoteleia* – een combinatie van de twee voorgaande en nog andere privileges – en zelfs het Atheense burgerrecht. Dit waren belangrijke eresymbolen waarmee niet-burgers zich konden onderscheiden van hun juridische en zelfs economische gelijken. Het erekarakter van *isoteleia*, bijvoorbeeld, kan duidelijk waargenomen worden in het epigrafische bronnenmateriaal, waarin de trots waarmee *isoteleis* hun titel hanteerden duidelijk waar-

²⁶ Voor de bewering dat in een genetwerkte structuur, de *holes* tussen stevig verbonden subnetwerken als *points of entrepreneurial opportunity* beschouwd kunnen worden, aangezien de individuen die deze *holes* overbruggen sociaal kapitaal verwerven, zie Burt (1992, 1997, 2005).

neembaar is. Op verschillende grafinschriften zien we hoe *isoteleis* hun juridische status weergaven, en niet – zoals gebruikelijk bij gewone metoiken – hun streek of plaats van herkomst (Cf. IG II² 7862-81 and 8652, SEG 16.204, 18.113, 21.940). De privileges die met het statuut van *isoteleia* gepaard ging, met in het bijzonder de vrijstelling van het *metoikion*, blijken duidelijk een hoge status met zich mee te brengen.²⁷

Hoe konden metoiken en andere niet-burgers met elkaar concurreren om deze felbegeerde *timai* in de wacht te slepen? Het verrichten van genereuze weldaden ten opzichte van de Atheense *demos* was in vele gevallen een *conditio sine qua non*, waarbij de grootte van de weldaden uiteraard in verhouding stond tot de eresymbolen en privileges die in ruil konden worden aangeboden.²⁸ In de redevoering *Tegen Leptines* (Dem. 20) ijvert Demosthenes vurig voor het voortbestaan van het systeem van eresymbolen voor zowel burgers als niet-burgers, en benadrukt hij met klem de waarde van het toekennen van deze *timai* als een manier om niet alleen dankbaarheid te tonen voor de weldaden die het Atheense volk mocht ontvangen, maar ook om verdere weldaden te stimuleren.²⁹ Desondanks was het verrichten van weldaden zeker en vast geen garantie voor het verkrijgen van de eresymbolen of privileges waar men wanhopig naar op zoek was. Lysias is hier met zijn extreem overdadige weldaden maar onmacht om het Atheense burgerrecht te verwerven een goed bewijs van. Ongeacht de omvang van hun weldaden, waren niet-burgers uiteindelijk volledig afhankelijk van de *goodwill* en persoonlijke steun van Atheense burgers, zowel voor het voorstellen van potentiële toekenningen als voor het goedkeuren van *timai*. Metoiken die meenden dat zij in ruil voor hun diensten recht hadden op bepaalde privileges, konden een geschreven verzoek indienen bij de *boule* (*aitesis*) (Gauthier 1985: 83ff. and 184ff.; Zelnick-Abramowitz 1998: 554-573; Adak 2003: 196-197).³⁰ Daar moesten hun belangen echter verdedigd worden door een Atheens burger. Bovendien moest elke potentiële toekenning goedgekeurd worden door de *ekklèsia* – vanaf het begin van de 4de eeuw zelfs in twee opeenvolgende volksvergaderingen (Adak 2003: 196-200.). Dit alles vereiste

²⁷ Zoals opgemerkt door Whitehead (1977: 34): “In their own eyes, it ousted even their citizen-status (elsewhere) from pride of place, and they wanted to be remembered not as citizens of wherever it might be but as men honoured by their city of residence”.

²⁸ Voor een gedetailleerde studie van deze wederkerige relatie tussen metoiken-weldoeners enerzijds en de Atheense burgers anderzijds, zie Adak 2003. Zie ook [Dem.] 59.13.

²⁹ Voor de aansporende intenties inherent aan het verlenen van eredecreten in het klassieke Athene, zie Whitehead (1983), Henry (1996), Sickinger (2009), Luraghi (2010), Lambert (2011) en Deene (2012).

³⁰ Voor de visie dat het verkrijgen van het Atheense burgerschap de enige *timè* was die niet persoonlijk aangevraagd kon worden, zie Osborne (1981-1983: IV.147).

onmiskenaar een netwerk van (liefst invloedrijke) Atheense vrienden die bereid waren een metoik bij zijn queeste naar eer en status te steunen; een netwerk dat boven alles in economische, militaire of andere coöperatieve omgevingen konden worden opgebouwd.

Uiteraard zal de aard en intensiteit van de *weak-tie* contacten en vriendschapsrelaties, en dus de mate waarin deze voor niet-burgers sociaal kapitaal opbrachten, afhankelijk geweest zijn van de specifieke context waarin zij werden ontwikkeld. Het feit, bijvoorbeeld, dat bankieren meer dan welke andere economische sector ook zo intens gepersonaliseerd was (Cohen 1992: 65-66), zorgde ervoor dat zakenrelaties en sociale relaties bijna automatisch samenvielen. Hierdoor bezaten bankiers – die vaak geen burgers van geboorte waren – vaak een uitgebreid en intensief sociaal netwerk van zeer invloedrijke Atheense burgers als sociale steun. En dit zou weleens de verklaring kunnen zijn voor het feit dat, hoewel bankiers zeker niet de enige zakenmannen waren die erin slaagden het Atheense burgerrecht te verwerven (bv. de visverkoper Chairephilos (Davies 1971: no. 15128)), zij bijzonder succesvolle kandidaten voor het verkrijgen van dit ultieme privilege lijken te zijn geweest.³¹

Het belang van een duidelijk te onderscheiden geprivilegieerde juridische status

In het laatste gedeelte van deze bijdrage zal dieper worden ingegaan op het belang van burgerschap en een duidelijk te onderscheiden juridische status. Zoals ik aan het begin van dit artikel reeds heb aangehaald, was het Atheense burgerschap een pak exclusiever dan het Romeinse burgerschap (Gauthier 1974: 207-215; Sinclair 1988: 24-27). Sedert een wet uit 451/0 v.C., uitgevaardigd door Perikles, konden enkel kinderen van Atheense vaders en Atheense moeders het Atheense burgerschap verkrijgen. Bij wijze van uitzondering kon het Atheense burgerrecht aan vreemdelingen worden toegekend, en dit onder meer als dank voor uitzonderlijke weldaden ten opzichte van of diensten geleverd aan het Atheense volk. De bronnen bieden ons vrij veel informatie over de naturalisatie van vreemdelingen, en in het algemeen

³¹ Zie bijvoorbeeld de levensloop van Pasion (Davies 1971: no. 11672; Osborne 1981-1983: T30), Pasion's voormalige slaaf Phormion (Davies 1971: no. 11675.IX; Osborne 1981-1983: T48), Konon (ibid. T81) en Epigenes (ibid. T80). Bovendien is het mogelijk dat de trierarch Aristolochos van Erchia dezelfde man was als de bankier Aristolochos uit Dem. 45.63 (Davies 1971: no. 1946), en dat de succesvolle *choregos* Timodemos geïdentificeerd kan worden als de bankier Timodemos of Dem. 36.29, 50 (ibid. no. 13674). Zie iDavies (1971: 65-66), Cohen (1992: 88-89) en Osborne (1981-1983: IV.196).

kunnen de genaturaliseerde burgers onderverdeeld worden in twee groepen. Enerzijds was er een groep van mannen die omwille van diplomatieke redenen het burgerschap verkreeg (cf. Thouk., 2.29.67; Ar., *Ach.* 145-7): buitenlandse koningen, vorsten, satrapen en ambassadeurs³² die, zoals door Demosthenes werd erkend (23.126), vermoedelijk niet de intentie hadden om zich als burger in Athene te vestigen.³³ Anderzijds werd het burgerschap toegekend aan rijke inwoners van Athene die bewust weldaden deden en giften schonken met als doel hiervoor geëerd te worden – het liefst door middel van Atheens burgerschap (Osborne 1981-1983: IV.195). Het burgerschap bracht niet alleen rechtstreeks een hogere sociale status met zich mee, het ging ook gepaard met belangrijke rechten (cf. *supra*).

Eén van de basisprincipes van de sociale status theorie is dat wijzigingen in de middelen of eigenschappen die aan de basis kunnen liggen van een veranderde sociale status, publiekelijk erkend dienen te worden om betekenisvol te zijn. Dit impliceert dat de nieuwe juridische status van genaturaliseerde burgers in het klassieke Athene, die zich uiteraard wensten te distantiëren van hun niet-Atheense of zelfs niet-Griekse afkomst, op een bepaalde manier zichtbaar gemaakt moest worden. De bronnen wijzen er echter op dat de pogingen van genaturaliseerde burgers om hun sociale status te laten convergeren met hun nieuwe, geprivilegieerde juridische status werd bemoeilijkt door de realiteit dat het onderscheid tussen burgers, metoiken en zelfs slaven vaak moeilijk te onderscheiden was. Dit was niet in het minst te wijten aan het feit dat, in tegenstelling tot in het oude Rome waar het dragen van een toga een voorrecht was voor Romeinse burgers, er in het gewone, dagelijkse leven geen uiterlijke tekenen waren die op het Atheens burgerrecht konden wijzen. In de satirische tekst *De Atheense Constitutie*, vroeger toegeschreven aan Xenophon maar vermoedelijk geschreven door een vroegere auteur aan het einde van de 5de eeuw (Stockton 1990: 168; Gomme 1962: 68; Fisher 1993: 53)³⁴, klaagt de – duidelijk conservatieve – auteur dat het bijna onmogelijk is om Atheners niet alleen van *xenoi*, maar ook van slaven te onderscheiden (1.10). Het feit dat burgers, vreemdelingen en slaven vaak zij-aan-zij dezelfde jobs uitoefenden (Connor 1994: 36-7; Rosenbloom 1994; Cohen

³² Dit was onder meer het geval bij Sadokos, zoon van de Thracische koning, in 431, bij Euagoras I van Salamis rond 407, bij de leden van de koninklijke familie uit de Bosporus vanaf het einde van de 5de eeuw v.C., bij Hipparchos en Archippos van Thasos rond 388, en bij Dionysius I, tiran van Syracuse, en zijn twee zonen in 369/8 (Osborne 1981-1983: T4, D3, T21, D9 en D10).

³³ Sommigen, echter, maakten uiteindelijk toch gebruik van hun Atheense burgerrecht, doch slechts tijdelijk, zoals bijvoorbeeld Sadokos en Tharyps (ibid. T4 en T6), of omdat ze gedwongen waren om dit recht te gebruiken als gevolg van tegenspoed, zoals bijvoorbeeld Arybbas van Molossia (ibid. D14).

³⁴ Voor *De Atheense Constitutie* als een vroeg-4de-eeuwse tekst, zie Hornblower (2000).

2000: 130-154), zorgde vermoedelijk voor een nog grotere bron van verwar- ring. Uit de redevoeringen van Demosthenes (29.25; 47.55-56,62; 53.16; 57 *passim*), Lysias (3.32-33; 4.12-14; 23 *passim*), Isokrates (17.13-17) en Isaios (4.9; 12 *passim*) blijkt dat, als gevolg hiervan, er zelfs in de rechtbank vaak hevige discussies ontstonden omtrent de juridische status van individuen (Vlassopoulos 2009). Gezien het feit dat de Atheense *polis* geen gecentrali- seerde geboortelijst van haar burgers of inschrijvingslijst van haar inwoners bijhield, kon er zelfs na een uitgebreid onderzoek vaak geen sluitend bewijs van iemands juridische status aangebracht worden (Rhodes 1981: 497; Hansen 1985: 14; Scafuro 1994: 164; Davidson 1997: 215; Cohen 2000: 109). Doordat het verschil tussen de diverse juridische statusgroepen in het dagelijkse leven vaak moeilijk te onderscheiden was, konden genaturaliseerde burgers zich niet altijd even duidelijk distantiëren van de gemeenschap van metoiken waartoe zij vroeger behoorden, wat het publieke vertoon van hun sociale mobiliteit bemoeilijkte. Er waren uiteraard wel een paar strategieën die zij konden inzetten om hun nieuwe verworven burgerschap in de verf te zetten. Dit zien we zeer goed in het voorbeeld van Apollodoros, de zoon van Pasion waarmee ik deze bijdrage gestart ben.

Apollodoros had niet alleen een vreemde maar ook een serviele achter- grond, en had zijn burgerschap te danken aan de weldaden van zijn vader ten opzichte van het Atheense volk. We zien heel duidelijk dat Apollodoros geestdriftig gebruikmaakte van de rechten die met het Atheense burgerschap gepaard gingen. Hij engageerde zich al op zeer jonge leeftijd in de politiek en spande een ongeziene hoeveelheid rechtszaken aan (ook het volle recht om op elk gebied rechtszaken aan te spannen, was voorbehouden voor burgers). Hij trouwde met de dochter van een rijke Atheense burger – opnieuw een privi- lege voor burgers –, wat ervoor zorgde dat hij binnen een nieuw netwerk van invloedrijke burgers terecht kwam. Een tweede strategie die Apollodoros toepaste om zijn burgerschap openbaar te maken, was het wel zeer enthousiast uitoefenen van de verantwoordelijkheden die met het burgerschap samenhangen. Hij spendeerde een uitzonderlijk groot bedrag aan liturgieën, en koos voornamelijk liturgieën uit waarin hijzelf als sponsor het meest zicht- baar zou zijn voor een groot publiek. Een voorbeeld hiervan is de *choregia* tijdens de Dionysia, één van de grootste en drukst bezochte religieuze festi- vals in Athene. Bovendien schepte hij ook continu op over het vervullen van deze taken wanneer hij als publieke spreker voor de volksvergadering of de raad van 500 stond. Apollodoros probeerde zich ook zo snel mogelijk de Atheense ideologie eigen te maken. Hij bestudeerde de Atheense wetten, traditie en geschiedenis, en verdedigde de Atheense patriottische waarden en

heilige wetten van de *polis* met nog meer overgave dan de gemiddelde Atheens geboren burger. Hij probeerde zich ook letterlijk en fysiek te distantiëren van zijn afkomst. Zijn vader had jarenlang gewerkt in Piraeus, en hier wou Apollodoros zo ver mogelijk vandaan wonen. Hij verhuisde naar het binnenland van Attica, leidde daar het leven van een grootgrondbezitter, en omarmde de eerder extravagante levensstijl en ideologie van de oude Atheense rurale elite. Op het moment dat de meeste rijke burgers zich bezighielden met wat we een *mixed holding* zouden kunnen noemen, bestaande uit landgoederen, handel, en/of nijverheid, investeerde Apollodoros eerder in landgoederen, wat duidelijk begrepen kan worden als een laatste expliciete poging om zijn burgerrecht tentoon te spreiden (Trevett 1992; Deene 2011).

Hoewel de realiteit dat de diverse juridische statusgroepen in het dagelijkse leven vaak moeilijk te onderscheiden waren de situatie voor genaturaliseerde burgers die zich als Atheners wensten te profileren bemoeilijkte, creëerde het voor anderen een gelegenheid om zich op illegale of informele wijze een meer geprivilegieerde legale status – zoals burgerschap – aan te meten. Dergelijke praktijken blijken immers niet ongewoon te zijn geweest in het klassieke Athene. De Attische redevoeringen en komedies bevatten verschillende voorbeelden van vreemdelingen die ervan verdacht worden gedurende jaren geleefd te hebben als Atheense burgers, alsook Atheense burgerrechten te hebben uitgeoefend (Dem. 24.131; Dem. *Ep.* 3.29; 39.18; [Dem.] 59; Is. 3.37; Lys. 13.60; Hyp. B26, 28-29). Hoewel in vele gevallen niet achterhaald kan worden in welke mate deze beschuldigingen terecht waren, is het overduidelijk dat deze nooit geloofwaardig zouden zijn overgekomen in een samenleving waarin het fenomeen onbekend was. Elke redenaar in de rechtbank diende een volksjury van zijn gelijk te overtuigen, en het lijdt geen twijfel dat op zijn minst een zekere mate van bekendheid met het fenomeen bij de jury aanwezig moet zijn geweest om enig geloof te willen hechten aan dergelijke beschuldigingen. Het feit dat ze zo talrijk voorkomen in de bronnen, bevestigt dit vermoeden alleen maar.³⁵ Dit alles duidt erop dat de Atheense samenleving, naast meer gangbare en formele vormen van sociale mobiliteit, ook informele en soms zelfs illegale vormen van sociale mobiliteit kende, wat wijst op een grotere vorm van sociale beweging dan men op het eerste gezicht zou vermoeden.

³⁵ De geloofwaardigheid van beschuldigingen aan het adres van vrouwen onwettig getrouwd te zijn (geweest) met Atheense mannen, aangezien zij volgens de aanklager van buitenlandse afkomst zouden zijn, wordt ook bevestigd door het epigrafisch materiaal. Uit de namen die voorkomen op Atheense klassieke grafinschriften blijkt immers klaar en duidelijk dat de regel dat een vreemdeling geen Atheens burger kon huwen meermaals werd genegeerd (Hin 2010).

Epiloog

Hoewel in deze bijdrage enkele van de belangrijkste dimensies van de Atheense sociale stratificatie zijn belicht, namelijk rijkdom, juridische status, *time* en sociaal kapitaal, werden verscheidene andere belangrijke dimensies en aspecten van sociale mobiliteit hier niet behandeld. Toch toont deze bijdrage over sociale mobiliteit in het klassieke Athene aan dat de Atheense samenleving veel minder statisch en rigide was dan traditioneel wordt aangenomen. Dankzij de aspectmatige behandeling die ook in deze bijdrage gehanteerd werd, kan duidelijk een meer dynamisch model van de socio-economische situatie in het klassieke Athene geschetst worden, waarin mogelijkheden tot sociale mobiliteit veel minder zeldzaam waren dan de antieke auteurs ons willen doen geloven.

Bibliografie

- Adak, M. 2003. *Metöken als Wohltäter Athens: Untersuchungen zum sozialen Austausch zwischen ortsansässigen Fremden und der Bürgergemeinde in klassischer und hellenistischer Zeit, ca. 500-150 v. Chr.* Munich: Tuduv.
- Adkins, A.W.H. 1960. *Merit and Responsibility: A Study in Greek Values.* Oxford: Clarendon Press.
- Adkins, A.W.H. 1972. *Moral Values and Political Behaviour in Ancient Greece: from Homer to the End of the Fifth Century.* London: Chatto & Windus.
- Akrigg, B. 2007. "Athens' Changed Structure and Economy", in: R. Osborne (ed.), *Debating the Athenian Cultural Revolution. Art, Literature, Philosophy, and Politics 430-380 BC.* Cambridge: Cambridge University Press, 27-43.
- Akrigg, B. 2011. "Demography and Classical Athens", in: C. Holleran (ed.), *Demography and the Graeco-Roman World. New Insights and Approaches.* Cambridge: Cambridge University Press, 37-59.
- Bearzot, C. 2005. "Né Cittadini né Stranieri: Apeleutheroi e Nothoi in Atene Serta Antiqua et Mediaevalia", in: G. Angeli Bertinelli & A. Donati (eds.), *Il Cittadino, lo Straniero, il Barbaro, fra Integrazione ed Emarginazione nell'Antichità.* Roma: Giorgio Bretschneider, 77-92.
- Blundell, S. 1995. *Women in Ancient Greece.* Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Bücher, K., A. Hansay & H. Pirenne 1901. *Études d'Histoire et d'Economie Politique.* Bruxelles: Lamertin.
- Burt, R. 1992. *Structural Holes: The Social Structure of Competition.* Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Burt, R.S. 1997. "The Contingent Value of Social Capital", in: *ASQ* 42: 355-373.
- Burt, R.S. 2005. *Brokerage and Closure: An Introduction to Social Capital.* Oxford: Oxford University Press.

- Christ, M.R. 1990. "Liturgy Avoidance and Antidosis in Classical Athens", in: *TAPhA* 120: 147-169.
- Christ, M.R. 2006. *The Bad Citizen in Classical Athens*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Cohen, D. 1991. *Law, Sexuality, and Society: The Enforcement of Morals in Classical Athens*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Cohen, E.E. 1992. *Athenian Economy and Society: A Banking Perspective*. Princeton: Princeton University Press.
- Cohen, E.E. 2000. *The Athenian Nation*. Princeton: Princeton University Press.
- Connor, W.R. 1994. "The Problem of Athenian Civic Identity", in: A. Boegehold & A. Scafuro (eds.), *Athenian Identity and Civic Ideology*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 34-44.
- Damsgaard-Madsen, A. 1988. "Attic Funeral Inscriptions: their Use as Historical Sources and some Preliminary Results", in: E. Christiansen, A. Damsgaard-Madsen & E. Hal-lager (eds.), *Studies in Ancient History and Numismatics Presented to Rudi Thomsen*. Aarhus: Aarhus University Press, 55-68.
- Davidson, J. 1997. *Courtesans and Fishcakes: Consuming Passions of Classical Athens*. London: Harper Collins.
- Davies, J. 2007. "Classical Greece: Production", in: W. Scheidel, I. Morris & R. Saller (eds.), *The Cambridge Economic History of the Greco-Roman World*. Cambridge: Cambridge University Press, 333-361.
- Davies, J.K. 1971. *Athenian Propertied Families, 600-300 B.C.* Oxford: Oxford University Press.
- Davies, J.K. 1981. *Wealth and the Power of Wealth in Classical Athens*. New York: Beaufort Books.
- Deene, M. 2011. "Naturalized Citizens and Social Mobility in Classical Athens: the Case of Apollodorus", in: *G&R* 58,2: 159-175.
- Deene, M., 2012. "Proleptic Honours in Classical Athens? A Short Note on IG II² 212", in: *ZPE* 183: 171-175.
- Deene, M. 2013. "Seeking for Honour(s)?: The Exploitation of Philotimia and Citizen Benefactors in Classical Athens", in: *RBPh* 91: 69-88.
- Deene, M. 2014. "Let's Work Together! Economic Cooperation, Social Capital, and Chances of Social Mobility in Classical Athens", in: *G&R* 61,2: 152-173.
- Dimopoulou-Piliouni, A. 2008. "Apeleutheroi: Metics or Foreigners?", in: *Dike* 11: 27-50.
- Dover, K.J. 1974. *Greek Popular Morality in the Time of Plato and Aristotle*. Oxford: Blackwell.
- Ehrenberg, V. 1943. *The People of Aristophanes: A Sociology of Old Attic Comedy*. Oxford: Blackwell.
- Engen, D.T. 2010. *Honor and Profit: Athenian Trade Policy and the Economy and Society of Greece, 415-307 B.C.E.* Ann Arbor: University of Michigan Press.

- Ferguson, J. 1989. *Morals and Values in Ancient Greece*. London: Bristol Classical Press.
- Figueira, T.J. 1995. "KHREMATA: Acquisition and Possession in Archaic Greece", in: K.D. Irani & M. Silver (eds.), *Social Justice in the Ancient World*. Westport: Greenwood Press, 41-60.
- Finley, M.I. 1985. *Democracy Ancient and Modern*. London: Hogarth.
- Finley, M.I., R.P. Saller & B.D. Shaw 1981. *Economy and Society in Ancient Greece*. London: Chatto & Windus.
- Fisher, N. 1976. *Social Values in Classical Athens*. London: Dent.
- Fisher, N. 1988. "Greek Associations, Symposia, and Clubs", in: M. Grant & R. Kitzinger (eds.), *Civilization of the Ancient Mediterranean: Greece and Rome*. New York: Charles Scribner's Sons, 1167-1197.
- Fisher, N. 1993. *Slavery in Classical Greece*. London: Bristol Classical Press/Duckworth.
- Fisher, N. 2000. "Symposiasts, Fish-eaters and Flatterers: Social Mobility and Moral Concerns in Old Comedy", in: D. Harvey & J. Wilkins (eds.), *The Rivals of Aristophanes*. London: Duckworth/CPW, 372-373.
- Fisher, N. & H. van Wees (eds.) 2011. *Competition in the Ancient World*. Swansea: CPW.
- Foxhall, L. 1992. "The Control of the Attic Landscape", in: B. Wells (ed.), *Agriculture in Ancient Greece. Proceedings of the Seventh International Symposium at the Swedish Institute at Athens, 16-17 May 1990*. Stockholm: Swedish Institute at Athens, 155-160.
- Foxhall, L. 1996. "The Law and the Lady: Women and Legal Proceedings in Classical Athens", in: L. Foxhall & A. Lewis, *Greek Law in its Political Setting. Justifications Not Justice*. Oxford: Oxford University Press, 133-152.
- Foxhall, L. 2002. "Access to Resources in Classical Greece: The Egalitarianism of the Polis in Practice", in: P. Cartledge, E.E. Cogen & L. Foxhall (eds.), *Money, Labour and Land: Approaches to the Economies of Ancient Greece*. London / New York: Routledge, 209-220.
- Gabrielsen, V. 1994. *Financing the Athenian Fleet: Public Taxation and Social Relations*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Garnsey, P. 1980. *Non-slave Labour in the Greco-Roman World*. Cambridge: CPhS.
- Garnsey, P. 1988. *Famine and Food Supply in the Graeco-Roman World: Responses to Risk and Crisis*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Gauthier, P. 1974. "Generosité Romaine et Avarice Grecque", in: J. Tréheux (ed.) *Mélanges d'Histoire Ancienne offerts à William Seston*. Paris: Publications de la Sorbonne, 207-215.
- Gauthier, P. 1985. *Les Cités Grecques et leurs Bienfaiteurs*. Athènes / Paris: Ecole française d'Athènes/Diffusion de Bocard.
- Gomme, A.W. 1962. "The Old Oligarch", in: A.W. Gomme (ed.), *More Essays in Greek History and Literature*. Oxford: Blackwell, 38-69.
- Gomme, A.W. 1967. *The Population of Athens in the Fifth and Fourth Centuries B.C.* Chicago: Argonaut.

- Granovetter, M. 1973. "The Strength of Weak Ties", in: *AJS* 78: 1360-1380.
- Grusky, D. B. 2001. "Social Stratification", in *IESBS*: 14443-14452.
- Hansen, M.H. 1982. "Demographic Reflections on the Number of Athenian Citizens, 451-309 BC.", in: *AJAH* 7: 172-189.
- Hansen, M.H. 1985. *Demography and Democracy. The Number of Athenian Citizens in the Fourth Century B.C.* Herning: Systime.
- Hansen, M.H. 2006. *The Shotgun Method: The Demography of the Ancient Greek City-state Culture.* Columbia: University of Missouri Press.
- Hansen, M.H. & J.A. Crook 1991. *The Athenian Democracy in the Age of Demosthenes: Structure, Principles and Ideology.* Oxford: Blackwell.
- Hansen, M.V. 1984. "Athenian Maritime Trade in the 4th century B.C.: Operation and Finance", in: *C&M* 35: 71-92.
- Hasebroek, J. 1978. *Trade and Politics in Ancient Greece.* New York: Biblo and Tannen.
- Henry, A.S. 1996. "The Hortatory Intention of Athenian State Decrees", in: *ZPE* 112: 105-117.
- Herman, G. 1996. "Ancient Athens and the Values of Mediterranean Society", in: *MHR* 11,1: 5-36.
- Herman, G. 2006. *Morality and Behavior in Democratic Athens: A Social History.* Cambridge: Cambridge University Press.
- Hin, S. 2010. "Not of this Earth. Democracy and the Demographic Fate of Migrants in Classical Athens", Conference paper: Panel 'Citizenship in the Greco-Roman world: new perspectives', *European Social Science and History Conference.* Ghent, Belgium, April 13.
- Hodkinson, S. 1992. "Modelling the Spartan Crisis: Computer Simulation of the Impact of Inheritance Systems upon the Distribution of Landed Property", in: *Bulletin of the John Rylands Library* 74: 27-38.
- Hodkinson, S. 2000. *Property and Wealth in Classical Sparta.* London: Duckworth/CPW.
- Hopper, R.J. 1979. *Trade and Industry in Classical Greece.* London: Thames and Hudson.
- Hornblower, S. 2000. "The Old Oligarch and Thucydides: a Fourth-century Date for the Old Oligarch?", in: M.H. Hansen e.a. (eds.), *Polis & Politics: Studies in Ancient Greek History: Presented to Mogens Herman Hansen on his Sixtieth Birthday, August 20, 2000.* Copenhagen: Museum Tusulanum Press, University of Copenhagen, 363-384.
- Hunter, V.J. & J.C. Edmondson 2000. *Law and Social Status in Classical Athens.* Oxford: Oxford University Press.
- Jameson, M.H., 2004. "Women and Democracy in fourth-century Athens", in: E.W. Robinson (ed.), *Ancient Greek Democracy: Readings and Sources.* Oxford: Blackwell, 281-292.
- Just, R. 1989. *Women in Athenian Law and Life.* New York / London: Routledge.

- Katz, M. 1999. "Women and Democracy in Ancient Greece", in: J. Peradotto e.a. (eds.), *Contextualizing Classics: Ideology, Performance, Dialogue. Essays in Honor of John J. Peradotto*. Lanham, Md. / Oxford: Rowman & Littlefield, 41-68.
- Kron, G. 2011. "The Distribution of Wealth at Athens in a Comparative Perspective", in: *ZPE* 179: 129-138.
- Kron, G. forthcoming. "Comparative Evidence and the Reconstruction of the Ancient Economy: Greco-Roman Housing and the Level and Distribution of Wealth and Income", in: F. de Callatay & A. Wilson (eds.), *Long-term Quantification in the Ancient Mediterranean History*. Oxford: Oxford University Press.
- Kurke, L. 1992. "The Politics of ἀβροσύνη in Archaic Greece", in: *CA* 11: 91-120.
- Lambert, S.D. 2004. "Athenian State Laws and Decrees 352/1-322/1: I. Decrees Honouring Athenians", in: *ZPE* 150: 85-120.
- Lambert, S.D. 2011. "What was the Point of Inscribed Honorific Decrees in Classical Athens", in S.D. Lambert (ed.), *Sociable Man. Essays on Ancient Greek Social Behaviour in Honour of Nick Fisher*. Swansea: CPW, 193-214.
- Leeuwen, M. v. 2009. "The Next Generation of Historical Studies on Social Mobility: some Remarks", in: *Continuity and Change* 24,3: 547-560.
- Leeuwen, M. v. & I. Maas 2010. "Historical Studies of Social Mobility and Stratification", in: *Annu. Rev. Sociol.* 36: 429-451.
- Luraghi, N. 2010. "The Demos as Narrator: Public Honours and the Construction of Future and Past", in: H.-J. Gehrke, N. Luraghi & L. Foxhall (eds.), *Intentional History: Spinning Time in Ancient Greece*. Stuttgart: Franz Steiner, 247-264.
- Lynch, K.A. 1998. "Old and New Research in Historical Patterns of Social Mobility", in: *Hist. Methods* 31(3): 93-8.
- MacDowell, D.M. 1978. *The Law in Classical Athens*. Ithaca, NY: Cornell University Press.
- Meier, C. 1984. *Introduction à l'Anthropologie Politique de l'Antiquité Classique*. Paris: Presses Universitaires de France.
- Melas, M. 1991. "Acculturation and Social Mobility in the Minoan World", in: R. Laffineur & L. Basch (eds.), *Thalassa: L'Égée Préhistorique et la Mer*. Liège: Université de Liège, Service d'Histoire de l'Art et d'Archéologie de la Grèce Antique, 169-188.
- Millett, P. 1983. "Maritime Loans and the Structure of Credit in fourth-century Athens", in: P. Garnsey, K. Hopkins & C.R. Whittaker (eds.), *Trade in the Ancient Economy*. Berkeley: University of California Press, 36-52.
- Millett, P. 1991. *Lending and Borrowing in Ancient Athens*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Moreno, A. 2007. *Feeding the Democracy The Athenian Grain Supply in the Fifth and Fourth Centuries BC*. Oxford: Oxford University Press.
- Morris, I. 1994. "The Athenian Economy 20 Years after the 'Ancient Economy'", in: *CPh* 89,4: 351-366.

- Morris, I. 1998. "Archaeology as a Kind of Anthropology (A response to David Small)", in: I. Morris & K.A. Raaflaub (eds.), *Democracy 2500? Questions and Challenges*. Dubuque, IA: Kendall/Hunt Pub. Co., 229-239.
- Morris, I. 2004. "Economic Growth in Ancient Greece", in: *JITE* 160,4: 709-742.
- Mossé, C. 1983. "The 'World of the Emporium' in the Private Speeches of Demosthenes", in: O. Garnsey, K. Hopkins & C.R. Whittaker (eds.), *Trade in the Ancient Economy*. Berkeley: University of California Press, 53-63.
- Müller, W. 2001. "Mobility: Social", in: N.J. Smelser & P.B. Baltes (eds.), *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences*, Oxford: Elsevier, 9918-9924.
- Ober, J. 1985. *Fortress Attica: Defense of the Athenian Land Frontier, 404-322 B.C.* Leiden: Brill.
- Ober, J. 1989. *Mass and Elite in Democratic Athens: Rhetoric, Ideology, and the Power of the People*. Princeton: Princeton University Press.
- Ober, J. 2008. *Democracy and Knowledge. Innovation and Learning in Classical Athens*. Princeton: Princeton University Press.
- Ober, J. 2010. "Wealthy Hellas", in: *TAPhA* 140: 241-286.
- Osborne, M.J. 1981-1983. *Naturalization in Athens*. Brussel: Paleis der Academiën.
- Osborne, R. 1985. *Demos: the Discovery of Classical Attika*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Osborne, R. 1991. "The Potential Mobility of Human Populations", in: *OJA* 10: 231-252.
- Osborne, R. 1992. "Is it a Farm? The Definition of Agricultural Sites and Settlements in Ancient Greece", in: B. Wells (ed.), *Agriculture in Ancient Greece: Proceedings of the Seventh International Symposium at the Swedish Institute at Athens, 16-17 May, 1990*. Stockholm: Paul Åströms Förlag, 22-27.
- Osborne, R. 1995. "The Economics and Politics of Slavery at Athens", in: A. Powell (ed.), *The Greek World*. London: Routledge, 27-43.
- Osborne, R. 2010. "Pride and Prejudice, Sense and Subsistence: Exchange and Society in the Greek City", in: R. Osborne (ed.), *Athens and Athenian Democracy*. Cambridge: Cambridge University Press, 104-126.
- Parker, R. 1996. *Athenian Religion: A History*. Oxford: Clarendon Press.
- Pomeroy, S.B. 1975. *Goddesses, Whores, Wives, and Slaves: Women in Classical Antiquity*. New York: Schocken.
- Pomeroy, S.B. 1997. *Families in Classical and Hellenistic Greece: Representations and Realities*. Oxford: Clarendon Press.
- Raaflaub, K. 1980. "Des freien Bürgers Recht der freien Red: Ein Beitrag zur Begriffs- und Sozialgeschichte der athenischen Demokratie", in: W. Eck, H. Galsterer & H. Wolff (eds.), *Studien zur Antiken Sozialgeschichte: Festschrift F. Vittinghoff*. Cologne / Vienna: Böhlau, 7-57.
- Raaflaub, K. 1983. "Democracy, Oligarchy and the Concept of the 'Free Citizen' in Late Fifth-century Athens", in: *Political Theory* 11: 517-544.

- Reden, S. v. 1995. "The Piraeus – A World Apart", in: *G&R* 42,1: 24-37.
- Reed, C.M. 2003. *Maritime Traders in the Ancient Greek World*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Rhodes, P.J. 1981. *A Commentary on the Aristotelian Athenaion Politeia*. Oxford: Oxford University Press.
- Rosenbloom, D. 1994. "Review of: A. Boegehold and A. Scafuro (eds.), *Athenian Identity and Civic Ideology* (Baltimore, 1994)", in: *BMCR* 94.09.06b.
- Sallares, R. 1991. *The Ecology of the Ancient Greek World*. Ithaca, NY: Cornell University Press.
- Scafuro, A.C. 1994. "Witnessing and False Witnessing: Proving Citizenship and Kin Identity in fourth-century Athens", in: A. Boegehold & A.C. Scafuro, *Athenian Identity and Civic Ideology*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 156-198.
- Schaps, D.M. 1979. *Economic Rights of Women in Ancient Greece*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Sealey, R. 1990. *Women and Law in Classical Greece*. Chapel Hill: University of North Carolina Press.
- Sickinger, J.P. 2009. "Nothing to do with Democracy: 'Formulae of Disclosure' and the Athenian Epigraphical Habit", in: L.G. Mitchell & L. Rubinstein, *Greek History and Epigraphy: Essays in Honour of P.J. Rhodes*. Swansea: CPW, 87-102.
- Sinclair, R.K. 1988. *Democracy and Participation in Athens*. Cambridge / New York: Cambridge University Press.
- Stockton, D. 1990. *The Classical Athenian Democracy*. Oxford: Oxford University Press.
- Strauss, B.S. 1986. *Fathers and Sons in Athens: Ideology and Society in the Era of the Peloponnesian War*. Princeton: Princeton University Press.
- Taylor, C. 2007. "A New Political World", in: R. Osborne (ed.), *Debating the Athenian Cultural Revolution. Art, Literature, and Politics, 430-380 BC*. Cambridge: Cambridge University Press, 72-90.
- Taylor, C. 2011. "Migration and the Demes of Attica", in: C. Holleran & A. Pudsey (eds.), *Demography and the Graeco-Roman World: New Insights and Approaches*. Cambridge: Cambridge University Press, 117-134.
- Thompson, W.E. 1983. "The Athenian Entrepreneur", in: *AC* 51: 53-85.
- Todd, S.C. 1993. *The Shape of Athenian Law*. Oxford: Clarendon Press.
- Trevett, J. 1992. *Apollodoros, the Son of Pasion*. Oxford: Clarendon Press.
- Vlassopoulos, K. 2007, "Free Spaces: Identity, Experience and Democracy in Classical Athens", in: *CQ* 57,1: 33-52.
- Vlassopoulos, K. 2009. "Slavery, Freedom and Citizenship in Classical Athens: Beyond a Legalistic Approach", in: *Eur. Rev. Hist.* 16,3: 347-363.
- Vlassopoulos, K. 2011. "Two Images of Ancient Slavery: the 'Living Tool' and the Koinônia", in: E. Herrmann-Otto (ed.), *Sklaverei und Zwangsarbeit zwischen Akzeptanz und Widerstand*. Hildesheim / Zürich / New York: Georg Olms Verlag, 465-475.

- Weber, M. 1921. "Die Stadt", in: *Archiv für Sozialwissenschaft* 47: 621-772.
- Weber, M. 1924. *Agrarverhältnisse im Altertum*. Tübingen: Mohr-Siebeck.
- Weber, M., G. Roth & C. Wittich 1968. *Economy and Society: An Outline of Interpretive Sociology*. New York: Bedminster Press.
- Wees, H. v. 2002. "Megara's Mafiosi: Timocracy and Violence in Theognis", in: R. Brock & S. Hodkinson (eds.), *Alternatives to Athens: Varieties of Political Organization and Community in Ancient Greece*. Oxford: Oxford University Press, 52-67.
- Whitehead, D. 1977. *The Ideology of the Athenian Metic*. Cambridge: CPhS.
- Whitehead, D. 1983. "Competitive Outlay and Community Profit: φιλοτιμία in Democratic Athens", in: *C&M* 34: 55-74.
- Whitehead, D. 1986. *The Demes of Attica, 508/7-ca. 250 B.C. A Political and Social Study*. Princeton: Princeton University Press.
- Wijma, S.M. 2014. *Embracing the Immigrant: The Participation of Metics in Athenian Polis Religion (5th-4th Century BC)*. Wiesbaden: David Brown Book Company.
- Wilson, P. 2000. *The Athenian Institution of the Khoregia: The Chorus, the City and the Stage*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Wilson, P. 2003. "The Politics of Dance: Dithyrambic Contest and Social Order in Ancient Greece", in: D.J. Phillips & D.M. Pritchard, *Sport and Festival in the Ancient Greek World*. Swansea: CPW, 163-196.
- Wycherley, R.E. 1956. "The Market of Athens", in: *G&R* 3,1: 2-23.
- Wycherley, R.E. 1957. "Literary and Epigraphical Testimonia", in: *The Athenian Agora* 3: iii-vii+ix-x+1-259.
- Zelnick-Abramowitz, R. 1998. "Supplication and Request: Application by Foreigners to the Athenian Polis", in: *Mnemosyne* 51,5: 554-573.